

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.342

Г. Ю. Лук'янова

ЗАЛЕЖНІСТЬ КОМПЛЕМЕНТАРНОСТІ ПРАВОРОЗУМІННЯ ВІД ГЕТЕРОГЕННОСТІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Досліджено новітню всеохоплювальну концепцію комплементарного праворозуміння, що формує цілісне сприйняття та розуміння права у сучасній юриспруденції. Виявлено залежність комплементарності праворозуміння від процесів глобалізації та гетерогенності джерел права країн Європейського Союзу.

Ключові слова: право, джерела права, праворозуміння, правова система, комплементарність, глобалізація, правова конвергенція.

Постановка проблеми. Виконуючи важливі соціальні функції, право належить до найбільш потужних рушійних сил людської цивілізації, інтенсивний розвиток якої тісно пов'язаний з процесом глобалізації як об'єктивної реальності, без якої неможливо уявити політичний, економічний, соціальний чи культурний поступ суспільства.

Глобалізація як інтеграція зазвичай ідентифікується із Заходом, тобто країнами усталеної, так званої «старої» демократії. Найбільшого успіху цей процес досяг у Західній Європі, 27 суверенних держав якої об'єдналися в Європейський Союз. Досвід цих країн засвідчує існування різноджерельного права. У сучасних умовах євроінтеграції для України вкрай важливо зважувати й на феномен нового комплементарного праворозуміння, що перебуває у залежності від різноджерельного права міжнародних спільнот.

Стан дослідження. Проблематика гетерогенності джерел права стала об'єктом дослідження і вітчизняних, і зарубіжних учених: С. Алексєєва, В. Бабкіна, В. Забігайла, О. Зайчук, М. Козюбри, Л. Корчевної, Є. Кубка, М. Марченка, О. Мурашина, Н. Оніщенко, М. Орзіха, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, І. Римаренка, В. Селіванова, О. Скакун, Є. Тихонової, М. Цвіка та ін. Сутності праворозуміння,

його теоретико-правових аспектів, порівняння різних моделей праворозуміння, аналізу типології праворозуміння присвячені праці таких класиків правової думки, як М. Алексєєв, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, Р. Ієрінг, І. Кант, Дж. Локк, Р. Паунд, П. Рабінович, С. Рабінович, В. Соловійов, П. Сорокін, Л. Тихомиров, Є. Трубецької, А. Хом'яков та ін. Незважаючи на широкий науковий дискурс стосовно аспектів праворозуміння, що вважається вихідною категорією юриспруденції, питання, пов'язані з теоретико-методологічним аналізом залежності комплементарності праворозуміння від гетерогенності джерел права, досі маловивчені.

Метою статті є з'ясування сутності нової концепції комплементарного праворозуміння через осмислення гетерогенності джерел права в межах європейського правового простору, що обумовлена процесом глобалізації.

Виклад основних положень. Процес осмислення феноменальних особливостей права як соціально-культурного явища триває і обумовлюється станом та специфікою еволюції сучасних соціальних систем. У вітчизняному правознавстві така світоглядна еволюція відбувається у зв'язку зі зміною усталених уявлень про джерела права, про закономірності його формування та існування, про роль суб'єктивних начал у праві тощо. Вагомим імпульсом оновлення праворозуміння стає дедалі зростаюча взаємодія національного і правопорядку Європейського Союзу.

Європа виконує особливу роль у політичному розвитку світу, особливо в становленні сучасної системи міжнародних відносин. З її надбагатого соціально-політичного й культурного спадку чимало стало загальнопланетарним надбанням. Визнанням авторитету «старого світу» стало те, що Європа вважається своєрідним полігоном апробації сучасних політичних систем, плацдармом формування нових міжнародних відносин, що мають глобальне значення для світової спільноти.

Європейська інтеграція забезпечує стабільність, мир і економічний розвиток упродовж п'ятдесяти останніх років. Нині вона допомагає підвищити рівень життя, створити внутрішній ринок, організаційне і правове підґрунтя для вирішення актуальних проблем (розроблення єдиної європейської стратегії, загальноєвропейських принципів і національних систем права тощо), чим зміцнюється значення Європейського Союзу у світі. З огляду на інтеграційні процеси, Європа є найбільш розвиненим регіоном. Сьогодні членами ЄС є найбільш розвинені, демократичні країни континенту. Цей регіон відрізняється висо-

ким рівнем розвитку громадянського суспільства, активною участю громадян у політичному житті. Успішна реалізація цілей ЄС значною мірою залежить від правильного і ефективного застосування європейського права. Якість імплементації права ЄС в систему національного конституційного права та його застосування у державній практиці перебуває у прямій залежності від розуміння права і ставлення до нього громадян європейських країн. Держави-члени ЄС повинні не просто узгоджувати тексти своїх нормативних актів із правовими нормами ЄС, а й прийняти теорію європейського права, досягнути європейське правове мислення. Тільки за таких умов узгоджене на рівні текстів уніфіковане законодавство застосовуватиметься державами-членами ЄС ефективно. Єдине розуміння сутності права в дусі традицій європейської правової культури лежить в основі функціонування ЄС.

Науковці право третього тисячоліття стали називати «правом цивілізованих народів». Звичайно, така кваліфікація доволі умовна і небездоганна. Проте, як видається, саме так можна охарактеризувати правові системи більшості високорозвинутих демократичних, правових європейських держав. На думку С. Алексєєва, в такому розумінні «право цивілізованих народів» з юридичної сторони характеризується деякими важливими особливостями. По-перше, це те, що в них вже відбулася, або, принаймні, з достатньою чіткістю визначилася перебудова юридичної системи відповідно до принципів прав людини. Відповідно, «право цивілізованих народів» – це, за своєю загальною соціальною характеристикою, послідовне гуманістичне право (у тому значенні поняття гуманістичне, коли воно означає пріоритет і вищу юридичну значущість невід’ємних прав і свобод людини).

По-друге, «право цивілізованих народів» з юридичної сторони характеризує центральне положення права як регулятора в суспільстві. Центральне – і з огляду на визнання важливого значення права у всьому суспільстві, і з урахуванням становища права у всьому комплексі інститутів і засобів соціальної регуляції.

По-третє, сучасне право характеризує концентрація в юридичних системах розвинутих демократичних країн оптимальних юридичних засобів і механізмів, зокрема поєднання «чистих» правових форм з культурою прав людини. Це призводить до явища масштабного характеру, яке можна означити як процес правової конвергенції [1, с. 574].

Перш ніж розглянути явище правової конвергенції, слід зазначити, що вона є одним із видів правової інтеграції. Згідно із загальнотеоретичним розумінням, поняття «інтеграція» означає зміцнення взаємозалежності

ті та узгодженості елементів соціальної системи. Регіональна інтеграція – це особлива форма інтеграції, обмежена територіальними чи геополітичними межами. Як свідчить міжнародний досвід, найбільш успішно і динамічно регіональна інтеграція здійснюється завдяки зусиллям ЄС. Тому більша частина соціально-економічних теорій, що аналізують процеси регіональної інтеграції, спирається на європейський досвід.

Завдання теорії юридичної конвергенції (від лат. *convergentio* – зближення) полягає в тому, щоб на основі позитивних ідей, положень, інститутів та інституцій правових систем сформувати «синтезовану» модель, яка б відповідала викликам нашого часу. Це означає, що розвиток правових систем (особливо у високорозвинених демократичних країнах, на Заході – в романо-германському праві і загальному, прецедентному праві) відбувається хоч із різним темпом і у відмінних варіаціях, проте в одному напрямі. Причому відбувається взаємне збагачення права в різних ареалах і в остаточному підсумку – інтеграція в праві, за якої об'єднуються в єдині правові утворення, в цілісні юридичні конструкції досягнення та переваги різних правових систем.

На думку російської ученої О. Третьякової, правову конвергенцію можна охарактеризувати так: по-перше, вона тісно пов'язана з правовою глобалізацією і правовою акультурацією, але з ними не збігається; по-друге, правова конвергенція – це процес, що охоплює порівняно тривалий історичний період; по-третє, правова конвергенція – це результат «зближення» національного права конкретних держав; по-четверте, правова конвергенція охоплює системно-нормативний і ненормативно-стихийний рівні національного права окремих держав; по-п'яте, правова конвергенція у формі правової акультурації може розвиватися «насильницьким шляхом» («правова експансія») і добровільно (рецепція, запозичення) [2, с. 37–38].

Отже, правова конвергенція – це результат взаємодії національного права окремих держав, що виражається у зближенні, підвищенні ступеня їх правової когерентності на основі принципів глобальності, парадигмальності та комплементарності. Як зазначає С. Алексєєв, правова конвергенція, що відбувається сьогодні, має загальну для всіх розвинутих демократичних країн вихідну причину «світоглядного» порядку – глобальний перелом у розвитку людської цивілізації, розвиток і утвердження цивілізацій послідовно демократичного типу, а отже, сучасного громадянського суспільства, центром і сенсом якого є Людина, її гідність, високе становище в соціальній системі та невідчужувані права [1, с. 575–576].

У зв'язку з формуванням системи цілісного європейського права в єдине європейське співтовариство об'єднуються різноманітні за рівнем свого розвитку, культурою та іншими відмінними ознаками держави, якими є, з одного боку, так звані «старі демократії» (Німеччина, Франція і т. ін.), а з іншого – «нові демократії» (Польща, Латвія, Литва і ін.). Крім того, виникають певні нюанси входження до ЄС, поряд з країнами, правові системи яких традиційно належать до романо-германського права, Великобританії, що є споконвічно країною з англосаксонською правовою традицією.

Зауважимо, що до романо-германської (континентальної) сім'ї належать правові системи, що виникли в континентальній Європі на основі давньоримського права, а також канонічних і місцевих правових звичаїв. Вони ніби продовжують римське право, є результатом його еволюції і пристосування до нових умов. Пріоритет у таких системах належить закону, і насамперед кодифікації нормативно-правових актів. У всіх країнах романо-германської сім'ї визнається поділ права на публічне і приватне.

Англійська правова система розвивалася автономно, оскільки зв'язок з європейським континентом не мав на неї істотного впливу. І тепер британські юристи навіть чванливо підкреслюють історичну самобутність і спадкоємність свого права. Система права Великобританії належить до англосаксонської правової сім'ї, основним джерелом якої є норма, сформульована суддями і виражена в судових прецедентах, тобто в судових рішеннях у конкретній справі. Після цього таким рішенням надається загальнообов'язкова сила. Крім того, джерелом права є статутне (законодавче) право, що приймається парламентом.

Сьогодні англійське право традиційно продовжує бути в основному судовим, що розробляється суддями в процесі розгляду конкретних справ. Такий підхід робить норми загального права більш гнучкими і менш абстрактними, ніж норми права романо-германських систем, але одночасно надає праву більшу казуїстичність і меншу визначеність. У правовій системі Великобританії нема поділу на публічне і приватне право, значно меншою мірою сприйнято категорії і поняття римського права. Немає тут і кодексів європейського типу.

Фіксуючи таку правову ситуацію в ЄС, науковці країн Заходу підкреслюють важливість порівняльного аналізу різних правових систем і сімей з огляду на досвід інтеграції держав-членів ЄС. А тому надається певне значення характеристиці загальних і специфічних рис романо-германського та англосаксонського права. Ще наприкінці 70-х рр.

XX ст. західні дослідники вказували на те, що, попри наявні відмінності між романо-германським (континентальним) і англосаксонським (загальним) правом, їх об'єднує в основному те, що вони, як і національні системи, що їх формують, мають спільну «західну буржуазно-демократичну основу» [3, с. 210]. На фундаментальній схожості цих правових сімей науковці наголошують і тепер, особливо, коли з огляду на більш активну взаємодію Великобританії – члена ЄС з 1973 р., носія традицій загального права, з іншими країнами-учасниками ЄС, носіями традицій континентального права, виникло питання щодо їх правових сімей не тільки з огляду на їх спільність і відмінність, а й на потребу їх уніфікації та інтеграції.

Хоча у наукових дослідженнях, присвячених проблемам взаємодії романо-германського і англосаксонського права, учені й продовжують акцентувати на спільності чи фундаментальній відмінності одне від одного, проте в західній літературі останніх років дедалі більшої актуальності набуває думка, що розрізнення між континентальним і загальним правом стосується, швидше, їх форми, ніж суті та змісту [4, с. 746].

Крім однотипних економічних основ, загальними рисами романо-германського і англосаксонського права є також значною мірою обумовлені ними однотипні соціально-політичні (однотипний соціальний і політичний устрій), ідеологічні (ліберальні та неоліберальні ідеї і концепції), а також цивілізаційні (культурологічні) основи. Поступ людської цивілізації та всіх видів людської діяльності є безперечним. Людство досягло величезних успіхів у науці та техніці, соціально-економічній, політичній організації суспільства, у сфері охорони здоров'я, забезпечення потреб, культурних надбань, а також у правовій галузі – розвитку та трансформації правових систем.

Найчіткіше взаємозв'язок і взаємодія романо-германського та англосаксонського права виявляється у праві ЄС. Спільність цих правових систем розглядається у вигляді певних «загальноєвропейських стандартів», що сформовані на основі загальноєвропейської культури та правової культури всієї західної цивілізації.

Європейська правова інтеграція здійснюється на основі конвергенції романо-германської та англосаксонської правових систем. Одним із ключових факторів, що сприяє такому зближенню, є тісний зв'язок і взаємодія між державами-носіями різних правових систем у складі ЄС. У процесі виконання, по суті, однакових організаційних, техніко-юридичних і соціально-політичних функцій ці правові сім'ї здійснюють постійний вплив одна на одну. На думку О. Третьякової,

правова конвергенція – це процес постійного формування толерантності та подібності правових систем. При цьому подібність не означає формування тотожності та одноманітності: це, швидше, когерентність на основі принципів комплементарності, парадигмальності та скорельованості [2, с. 39].

Принцип комплементарності правових систем означає техніко-юридичну відповідність механізму дії права декількох правових систем, завдяки якому стає можливим утворення між ними прямих державно-правових зв'язків і міжособистісна взаємодія. В широкому розумінні – це взаємна відповідність протилежних за характером основних джерел права правових систем (романо-германської та англо-саксонської).

Принцип парадигмальності, на думку О. Третьякової, означає, що правові системи «зближуються» на основі правової акультурації, причому найчастіше добровільного її типу. Тому за основу береться правова система з більш досконалішими елементами, що забезпечують високу якість регулювання суспільних відносин, насамперед забезпечення прав і свобод. Відповідно, правова акультурація – це один зі способів «зближення» правових систем, тобто варіант правової конвергенції, що базується на принципі подібності і відповідності більш досконалих парадигм регулювання суспільних відносин з допомогою права. Наприклад, римське приватне право вважається однією з основних парадигм сучасної вітчизняної цивілістики і багатьох зарубіжних правових систем [2, с. 39].

Кореляція – статична взаємодія двох чи декількох правових систем (чи їх окремих елементів). Зміни однієї чи декількох правових систем призводять до системних змін в інших правових системах. Як приклад реалізації цього принципу в юридичних конвергенційних процесах – природні права людини, що мають транссистемний глобальний характер. Іншими словами, цей принцип можна вважати глобальним.

На основі реалізації зазначених принципів виявляється, на думку вчених, правова когерентність (від лат. *cohaerentia* – зв'язок, зчеплення) – реальний зв'язок між правовими системами, що є результатом правової конвергенції і ґрунтується на принципах комплементарності, парадигмальності чи глобальності. Правові системи є когерентними, якщо відмінність результатів регулювання однотипних відносин не істотна, а правові наслідки не суперечать загальним і особистим цілям правового регулювання (на основі досягнутої спільності та узгодженості між правовими системами) [5, с. 112–113].

У міру розширення правового регулювання, що здійснюється з допомогою норм, задекларованих в актах ЄС, дедалі більших обертів набуває процес «європеїзації» англійського права, процес «проникнення» і адаптації багатьох норм та інститутів загальноєвропейського (континентального) права в системі англосаксонського (загального) права [6, с. 323]. Як наслідок, «англійське право поступово стає все менш англійським» [7, с. 273] і у теоретичному, і практичному аспектах. Членство Великобританії в ЄС дедалі помітніше відображається на правотворчій та правозастосовній діяльності відповідних органів влади в цій державі. Зазнали змін і традиційні переконання провідних англійських фахівців у галузі юриспруденції щодо конституційного права. Якщо раніше в англійській правовій теорії домінувала позиція про безперечну перевагу неписаної конституції щодо писаної, то з часу вступу Великобританії в ЄС під впливом загальноєвропейського права, його принципів і доктрини, ситуація зазнала змін. Експерти констатують, що в англійському правознавстві намітилися помітні зрушення у поглядах і на форму конституційного акта, і на конституціоналізм загалом. Щодо форми конституційного акта, то з'явилися тенденції позитивного ставлення до «частково писаної» конституції країни [8, с. 865–867].

Ці факти свідчать про те, що причиною конвергенції загальної та континентальної правових систем є не лише членство держав у ЄС, а й наслідки глобалізації світової економіки, розширення соціальної, культурної, гуманітарної співпраці тощо. Слід визнати слушними судження М. Марченка про те, що фактори зближення вказаних правових систем у сукупності забезпечують стійкий та цілеспрямований розвиток романо-германського і англосаксонського права в бік їх поступового взаємопроникнення і формування на цій основі якісно нового правового масиву. На думку цього ученого, з огляду на досвід суспільно-політичного і правового розвитку західних країн, нема сумніву в тому, що такі фактори і в подальшому виконуватимуть у визначенні характеру відносин між романо-германським і англосаксонським правом домінуючу роль [6, с. 326].

Процеси європеїзації правової сфери західних країн породжують поступове витіснення з правового поля ЄС національного права та його джерел, створення нового європейського правопорядку, що вимагає прийняття нових законодавчих актів й уніфікації правових форм. Адже будь-який інтеграційний процес обов'язково супроводжується системою правил, необхідних для формулювання цілей і його організації. Процес інтеграції між правовими системами також регулюється

об'єктивно необхідним у сучасному суспільстві комплексом юридичних норм. Таким комплексом є «нова наднаціональна глобальна правова система», характеризуючи яку, А. Піголкін зазначає, що «до неї входить, по-перше, міжнародне право, ... по-друге, національні системи права, в яких економічні та соціально-гуманітарні компоненти неухильно зростають, ... по-третє, нові норми, інститути, галузі, що регулюють відносини не пов'язаних прямо з державними кордонами міжнародних, міжрегіональних економічних анклавів, багатьох господарських суб'єктів (корпорацій, об'єднань, транскордонних корпорацій тощо)» [9, с. 39].

Отож, світові інтеграційні процеси неодмінно супроводжуються правовою інтеграцією, яку можна вважати процесом формування нової, всесвітньої системи норм, що організують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію і взаємопроникнення у різні сфери життя сучасного суспільства та держави.

Висновки. Європейська правова інтеграція здійснюється на основі конвергенції романо-германської та англосаксонської правових систем. Одним із ключових факторів, що сприяє такому зближенню, є тісний зв'язок і взаємодія між державами-носіями різних правових систем у складі Європейського Союзу. У процесі виконання, по суті, однакових організаційних, техніко-юридичних та соціально-політичних функцій ці правові сім'ї обмінюються постійним взаємовпливом.

Принцип комплементарності правових систем означає техніко-юридичну відповідність механізму дії права декількох правових систем, завдяки якому стає можливим утворення між ними прямих державно-правових зв'язків. У широкому розумінні – це взаємна відповідність протилежних за характером основних джерел права правових систем (романо-германської та англосаксонської).

Процес осмислення феноменальних особливостей права як соціально-культурного явища триває і обумовлюється станом та специфікою еволюції сучасних соціальних систем. У вітчизняному правознавстві така світоглядна еволюція відбувається у зв'язку зі зміною установлених уявлень джерела права, про закономірності його формування та існування, роль суб'єктивних начал у праві тощо. Вагомим імпульсом оновлення праворозуміння стає дедалі зростаюча взаємодія національного правопорядку і правопорядку Європейського Союзу.

1. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения: монография / С. С. Алексеев; изд. 2-е, перер. и доп. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 608 с.

2. Третякова О. Д. Когеренция правовых систем (на примере конституций США, Афганистана и Филиппин) / О. Д. Третякова // Российский следователь. – 2008. – № 10. – С. 37–40.

3. Merryman J. Comparative Law: Western European and Latin American Legal Systems / John Henry Merryman, David S. Clark. – N.Y., 1978. – 740 p.

4. Chievey G. The Future of the Common Law / G. Chievey // International and Comparative Law Quarterly. – 1997. – Part 4. – P. 746.

5. Ралько В. В. Трансформация правовых систем: основные научные подходы, перспективы процесса / В. В. Ралько // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 111–115.

6. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации: монография / М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2009. – 400 с.

7. Cooke R. The Road ahead for the Common Law / Robin Cooke // International and Comparative Law Quarterly. – 2004. – Vol. 53. – Part. 2. – P. 273–276.

8. Jenkins D. From Unwritten to written: Transformation in the British Common-Law Constitution / David Jenkins // Vanderbilt Journal of Transnational Law. – 2003. – Vol. 36. – № 3. – P. 863–960.

9. Глобализация и развитие законодательства: очерки / кол. авт., отв. ред.: А. С. Пиголкин, Ю. А. Тихомиров. – М.: Городец. – 464 с.

Лукьянова Г. Ю. Зависимость комплементарности правовопонимания от гетерогенности источников права

Статья посвящена исследованию новейшей всеохватывающей концепции комплементарного правовопонимания, формирующей целостное восприятие и понимание права в современной юриспруденции. Обнаружена зависимость комплементарности правовопонимания от процессов глобализации и разных источников права стран Европейского Союза.

Ключевые слова: право, источники права, правовопонимание, правовая система, комплементарность, глобализация, правовая конвергенция.

Lukyanova H. Yu. Dependence of complementary law-understanding on heterogeneity of law sources

The article is devoted to the research of the new all-embracing conception of the complementary law-understanding, which formulates integral perception and understanding of law in modern jurisprudence. The dependence of complementary law-understanding on the processes of globalization and heterogeneity of law sources for the countries of European Union is found out.

Key words: law, law sources, law-understanding, legal system, complementary, globalization, legal convergence.

Стаття надійшла 30 вересня 2013 р.